

для безпеки київської групи, аж по Припеть. А серед війська гомоніла весела, але вже змінена стрілецька пісня:
 „Зажурились Київлянки тай на тую зміну,
 Що відходять наші стрільці тай на Га-
 [личину!“

Та про поворот тепер ніхто й не думав бо перед нами стояла ясно наша блискуча й величня ціль — Київ!

М. Мухин

Драгоманов без маски

Джерела молодечого москвофільства Драгоманова

Дня 14. травня 1862. р. Шиманов, лідер полтавського гуртка українців-сепаратистів, писав до свого однодумця Шевича про одного тогочасного діяча: „Чоловік сей зовсім не нашого поля, москаль по крові і думкам, і силкується яко, мога закидати нам дорогу... Чоловік він може путній і чесний та дивиться на наш люд московським оком і не любить його. Дуже негаразд і те, що де треба він одмовчується, що він москаль, а деякі люди помиляються і обертаються до нього як до щирого земляка... Багато людей дивиться на Строніна вгору, а нам пора вже мати вірний погляд. Наше діло вже замітно розходиться з ділом „всеросійських космополітів“ і нам швидче треба визнати сю особність та, вже не помиляючись, простувати своїм шляхом.“¹⁾

Стронін, про якого Шиманов пише у цім листі, був учителем полтавської гімназії, а одним з його учнів був Драгоманов, учнем до скону фанатично відданим ідеям учителя, так чудесно схарактеризованого у листі Шиманова. Сам Стронін у листі до Шевича писав про себе, що він є скорше панславист, аніж українофіл; коли й написав українську абетку, то виключно з метою педагогічною, а не якою іншою.²⁾

Вплив Строніна тяжив над Драгомановом і цілою його політично-суспільною діяльністю протягом цілого дальшого життя Драгоманова. І стронінським московським оком ціле своє життя дивився Драгоманов на українську справу.

Про свою першу поважнішу зустріч з своїм духовним вождем, розповідав Драгоманов у брошурі „Два учителі“. „Я застав його за обідом. — Посидьте, каже він, трохи, поки я скінчу обід, а щоб не скучно було, то тимчасом прочитайте от що. І кладе передомною невеличку книжку, розкриту на листку, на якому написано по українськи „Панська воля“. Я почав читати се маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли

¹⁾ М. Гніп: Громадський рух 1860-х рр. на Україні, кн. I. Полтавська громада, 27. Харків 1930.

²⁾ Ibid. ст. 33.

я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панцину, я не знаю, що сталося зі мною. Піднімаю голову і бачу, що Стронін стоїть надомною й дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози на очах і хочу те сховати.

„Не соромтесь, каже мені Стронін—то золоті сльози і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до него огнем дружби, тай він мені відповідав дружбою з першу учительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерті“.

До речі, це була й перша зустріч Драгоманова з українською літературою. Але не національне почуття, лише почуття жалю до соціально покривджених мало збуджувати в Драгоманові це перше прочитане ним українське оповідання. Про відношення Строніна до української літератури у тійже брошурі писав Драгоманов: „Обдумавши вже потім систему Строніна, я зрозумів, що він цинив в українській літературі те, що було в ній явно поступове, користуючись ним біля поступовогож у російській літературі і західньо-європейських, не зачіпаючи передчасно національних справ“.

Батько Драгоманова, цілковито зросійщений полтавський дідач, дітей своїх теж русифікував. У родині дітям прищеплювали любов до російської літератури. Сестра Драгоманова пише про свого батька: „він... все давав нам: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів на память.. Потім, пізнавши в тому смак, виучували ми вже й самохіть вірші Пушкіна, Лермонтова: „Буря мглою“, „Кагда волнуется желтеющая нива“... Се нам здавалося гарно! Подобався нам самий вислів, склад, гомін віршів.. Тут уже сполучення було нерівне. З одного боку літератури української не було в нас зовсім, а тут мали ми такі добірні твори.“³⁾

Звичайно в таких випадках українські діти виявляють велику відпорність: незвичайні для них (мовою) російські вірші здаються українським дітям смішними і незрозумілими. Драгоманов натомісць від самого дитинства проявляє слабу відпорність на російські впливи; ясна річ, що в наслідок цього — аж до цілком в душі більшовицьких метод — переведеної над ним Строніном українізації в межах співчуття соціально покривдженим, молодий Драгоманов мусів визнавати себе росіянином. Не дивно, що будучи вже учнем старших клас гімназіальних, він цілком прихильно ставився до ката України, московського царя Петра. „На запит Бекмана: кого я вважаю більшим чоловіком — Петра I. чи Наполеона, я відповів, що Петра, бо він дбав не тільки про війну, але й про освіту свого народу“. („Два учителі“). Про освіту, москалів цар російський дійсно мусів таки попобати, алеж про освіту українського народу найбільший перед Леніном-Сталіном, кат України мабуть таки не дуже дбав. Але Драгоманову це байдуже:

³⁾ Олена Пчілка. Спогади. „Україна“, 1926, кн. 2.

це молоденький російський ліберал (російські ліберали ХІХ ст. уважали Петра І. своїм героєм), заявляється без застережень за полтавським й батуринським погромщиком. Нормально інтелігентні люди в основному формуються саме в старших класах гімназіальних. Драгоманів підчас запитів Бекмана, хоч був ще перед матурою, мав уже сформований світогляд, йому може бракувало лише такої дрібниці, як стронінська українізація, але це вже для нього було справою другорядною.

Ігн. Житецький пише,⁴⁾ що Драгоманов пристав до української громади аж в кінці 1863 р., отже по університеті, коли зацікавився виданням українських народніх книжок, але тримався осторонь і постійно сперечався з іншими членами громади, підтримуючи тим своє прізвище „Космополіт“.⁵⁾

Отже не дивно, що, коли вже підчас своїх студентських років Драгоманов і інші космополіти взяли участь у т. зв. „недільних школах“, (що на початку 60-тих років ХІХ в. коротко існували в Києві), то одразу ж завели любий їхнім космополітичним серцям утравізм „Ми, каже Драгоманов, вчили на обох мовах: на російській та українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг“. Друга група українців, яка організувала школу в місцевості, що звалася Нове Стровня, дивилася на речі інакше: новостроєнці намагалися зразу перейти до викладання українською мовою, ігноруючи неукраїнські підручники і через те звали себе Українцями; подоляниж, особливо Драгоманов, тримались інших думок. Вони не цурались російщини, тримались і її, вважаючи неможливим „покищо обійтись без її культурних засобів, за що й мали, в протилежність новостроєнцям, назву космополітів. Новостроєнці зазначали, що неукраїнська школа більше деморалізує, ніж учить. Драгоманов категорічно підкреслював, що наука всеж таки наука; поки майже нема українського письменства, а надто шкільного, треба користуватися хоч російським⁶⁾. На практиці, як зауважує цей дослідник, Драгоманов користувався українською мовою лише тимчасово, для улегшення викладової мови, якою була в його школі російська.

Назвали себе люди згорда космополітами, а на ділі були звичайними русифікаторами і до того з своєї власної волі й охоти до тої космополітичної забави.

Звичайно, при тому цілком фетишистичному розбиванні лоба перед такими високими річами, як цивілізація, культура, — коротко наука, — яке ціле життя проявляв Драгоманов, інакше бути не могло. Скоро вже російська літературна мова стоїть на сторожі цивілізації й науки, то вже конче мусимо

⁴⁾ Останній виїзд Драгоманова за кордон, „Україна“, 1926, кн. 2 ст. 29

⁵⁾ „Космополіти-ж, як авторитетно пояснить нам сам Драгоманов, „не відкидаючи ваги національної форми, все таки в принципі цивілізацію ставили вище національності“ („Два учителі“ 60)

⁶⁾ С. Глушко. Драгоманов і недільні школи, „Україна“, 1924, кн. 4.

деморалізувати учнів подільської школи російською мовою, а українській інтелігенції наказувати кланятися денно й нічно великій російській літературі і самим робитися Драгомановими, Маніловими й Обломовими...

II. „Коментарі зайві“

Ось так писав про себе сам Драгоманів: „Я щирий уніоніст, то є федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді, ні у культурнім“. ⁷⁾ А так писав про нього його критик: „Але ні в яким сенсі він не був сепаратистом — і рішуче нічого в ньому не було „мазепинського“. Він стояв за цілість і єдність Росії, високо цінив загальноросійську культуру і не відкидав ані державного, ані політичного значіння загальноросійської літературної мови“. ⁸⁾ І дійсно, у серці Драгоманова буяло невичерпане джерело щиро-скрипниківської прекраснودушності, класичного професорського катедр-ідеалізму. Лише горе тій країні, що вибере своїм політичним вождем чи пророком такого професора-ідеаліста! Бо для практичної політики нема більш небезпечних і шкідливих проводирів, ніж прекраснодушні (й простодушні) катедр-інтелігенти, які щиро й солодко намовляють матір Україну подати рученьку і серденько коханий Москві. Не дурно Гайне писав у р. 1848 з нагоди отворення франкфуртського парламенту: „Zwei und vierzig Professoren! Vaterland, du bist verloren!“

4-го березня 1872 р. Драгоманов писав до Мелітона Бучинського: „чи не благословляти нам судьбу, що вона не дала нам створити „національного государства“, — а дала задержати порив к волі, правді, сімі (!) і красоті, бо здався мені государство далеко не послідне слово історії, а скоріш посліднім словом її вольний союз людей і громад для освіти і щастя! Будемо жждати не українського Людовіка XIV, Бісмарка, а „апостола правди і науки“. ⁹⁾

До речі, п. Єфремов у своїй „Історії українського письменства“ (т. II, 151) пише: „Для України Драгоманов справді був тим „апостолом правди і науки“, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко“.

Бідний Шевченко!

Тодіж, підчас першого перебування за кордоном, переживаючи свої настрої в стані бурхливого й чисто ліричного трансу, Драгоманов склав підчас трьохденного блукання в горах Гарцу свою „Пісню київського славянина“ — віршований переказ цілого свого політичного „вірую“. Обмежимось наведенням перших трьох куплетів з цих віршованих чудацьких думок:

⁷⁾ З листа Драгоманова до Бучинського, Флоренція, 17 січня 1872.

⁸⁾ Овсяніко-Куліковскій: Воспоминанія, 1923, ст. 140.

⁹⁾ Переписка з М. Бучинським, 101.

„Гей! Українець просить не много: волі для рідної мови, Но не лишає він до всієї Руси і к всім Слав'янам любови. З північною Руссю не зломим союзу: ми з нею близнята по роду, ми віки ділили і радість і горе, і вкупі вступаем в свободу. Ти русин Московський, один із всіх братів велике зложив государство, Несиж свою силу, де треба, на поміч, на захист усьому слов'янству“.¹⁰⁾ і т. д.

Далі все йде в тім самім майже сервілістичнім дусі мінімалізму й угодництва. Хто хоче ближче познайомитися з цим пам'ятником занепадництва політичної думки на Україні — хай візьме до рук останній том „Наукового збірника“ укр. пед. інст. ім. Драгоманова в Празі: там аж трьох авторів розправляють про цю драгоманівську „тредьяковщину“.

До речі, буковинський „Час“ (19. III. 1933) писав: „Учений професор Михайло Драгоманов був ціле своє життя не лише ідейним, але й політичним москвофілом. Мрії про українську державність уважав він за злочин і за дурноту, за культурну зраду. А ті, що програли війну за українську державність і опинилися на вигнанні, репрезентуючи на чужині українську державну думку, назвали Вищий Педагогічний Інститут у Празі іменем Михайла Драгоманова. Цей один факт говорить за себе цілі томи“.

Наведемо далі дещо з драгоманівського листування.

З листа Драгоманова до Навроцького: „Це писав я, як українець. А тепер буду говорити яко українець і росіянин, — що не є синонімом москвина... Коли ви почнете дають наш уряд, скажу..., що він вас не чіпа. А коли ви усю Росію будете малювати, як „Москву“, та ще й „загребушу Москву“ — то тут уже треба прямо сказати вам, що ви не знаєте, про що говорите“... „А на ваші замітки на мою брошуру скажу: нічого вам було обіжати́сь словом *dialetto*, бо я ним кличу і великоруське, а не тільки малоруське наріччя... руський язык, народ (коли хочете, абстракція) у трьох видах (реальних), наріччях, племенах, народностях — великоруський, малоруський, білоруський.“¹¹⁾

До тогож Навроцького писав Драгоманов 21. I. 1873: „Ми, українці, стоїмо у других відносинах до Росії, ніж ви до поляків, а то і до усієї Австрії. Ми у Росії усе таки дома, свої.“¹²⁾

П'ятнадцять років по написанні цих слів Драгоманов писав до редактора офіціоза російського уряду „Новаво Времени“, Суворіна ще більш анекдотичні речі: „Я особисто завжди думав, що Малоросія відноситься до Великої Росії не так, як Польща, а тим паче Чехія, але й не так, як Нижегородська губернія до московської“ (лист з дня 26 лютого 1888). Невже дійсно в голові Драгоманова стояв такий туман, що ясніше й висловитися була не сила?

¹⁰⁾ Переписка з Бучинським, 103; Австро-руські спомини, 84.

¹¹⁾ „За сто літ“, т. I.

¹²⁾ „За сто літ“, т. I.

В одній злісно-антиукраїнській публікації дуже влучно використовується ще один гідний Липинського „уступ“ з творів Драгоманова.

Надто „ширим“ українцям, що в своїй сліпій ненависти до Росії утотожнюють становище українців з становищем пригноблених чехів та сербів, він відповідав: „як не крути, а все таки Україна не у таких відносинах до Росії, як Чехія до Німеччини, Сербія до Туреччини“.¹³⁾

Тут, у цих листах Драгоманова до Навроцького, що не речення то перлини самоцвітів: тут і визнання своєї дводушності, і заборона лаяти „наш уряд“, тут і прокляття тим, хто сміє думати, що Москва—загребуща і безліч інших справді геніяльних місць, хочби й напр. розкриття туманної формули — космополітизм — за якою ховався Драгоманов із Строніном: виявляється, що друге наймення космополітизму це „векорущина“.

З листів Драгоманова до редактора „Вестника Європи“: „Я під іменем Росія розумію імперію, яка має бути союзом народів з росіянами (Руссю та русами)“. „А тимчасом тепер найзручніший час для розбиття катковщини у нас і там, і водночас для спрямовання підносячої знову голову свою гидри українофільства для більш доцільного поступовання, аніж то було перед роком 1863. Зокрема корисно булоб привести до гармонії галицьке українофільство з нашим, спільним порядним людям у Росії, ліберальним напрямком. Мені інколи здається, що доля призначила мені покласти одно з каміннів для такого звязку“... „Колись, коли Червона Русь повернеться під крила рідного орла, згадають і нас із Вами“ („Со временем, кагда Чермная Русь вазвратітсѣ пад сень раднова орла, памянут і нас с Вами“). А далі цінне признание: „Тяжко жити на світі таким бідним всеросійським патріотам на космополітичній заправі, за якого себе вважаю я, у тій літературі, де тільки й є з видатних письменників всеросійський патріот, а не централіст і сепаратист, А. Н. Пипіп“... „Неделя“ вкоротила у статті про Шевченка саме усі місця, де я доводив, що він не націонал і не сепаратист. — очевидно лише, аби не говорити про такі речі... Хай він („Вестник Європи“) виконує діло здорового „обрусіння“ галичан“...¹⁴⁾

Ідейний союз з російською публіцистикою для „обмосковлення Галичан“... „Нова Зоря“ не має що так повставати проти Драгоманова — вона його духова дитина.

З листів Драгоманова до Суворіна,¹⁵⁾ найвизначнішого

¹³⁾ И. Лаппо: Происхождение укр. идеологии. Издание общ. Духновича, Ужгород, 1926, ст. 12. Для В. Липинського українці не були нацією, лише племям, яке відносилося до москалів не „як нпр. Чехи до Німців“, а так „як Баварці до Прусаків“ (*Хвіб Укр. кн.* Пята Р. 1924—1925, ст. 331). Ось чому і до наших монархістів можна прикласти назву драгоманівців.

¹⁴⁾ Стасюлевіч і єго савремельнікі, т. V, 194, 203, 205, 207, 212. Час писання листів р.р. 1870—1875.

¹⁵⁾ „Україна“, 1927, кн. 4.

російського націоналістичного журналіста, редактора-видавця головного пресового органу російського імперіялізму — „Новаво Времені“: „Ви кажете, що між нами є точка дотику, що ми обоє любимо свою батьківщину, обоє націонали, навіть вузькі. Ви за Росію, я за Малоросію. Це і не вірно, — і не логічно. Я перш за все демократ (а тепер демократ не може не бути соціалістом). Малорос я лише по шкірі свого соціалізму. Ви помиляєтесь, кажучи, що я вузький націонал, і ненавиджу вашу батьківщину. Я навіть у Росії (XVIII—XIX ст.) визнаю своє світле — а у великоруським народі ще більше“. „А ви мені сепаратизмом, міжбратерською ворожнечою дорікаєте. Та ще російську літературу передомною вихваляєте. Таж я вам і в 1876 р. говорив, що ніхто не поширив стільки російських книжок серед австрійських русинів, як саме я. (Конкурентія общ. ім. Качковского в Галичині, общ. ім. Духновича й „народному просвітительному союзу“ на Закарпатті! М. М.) А від того часу я теж не спав!... І тепер я зовсім не так сумно дивлюся на майбутнє і Малоросії і всієї Росії, як дивитеся навіть Ви. — Росія тепер зруйнована й принижена по балканській війні (1877—1878 та берлінським конгресі р. 1878, М. М.) Або вона сама уступить перед зовнішніми ворогами й візьметься знову за реформи, або її поб'ють на війні. Але після цієї нової поразки Росія конче візьметься за реформи, серед яких буде й обласна автономія (будь ласка не гадайте, що бажаю Росії чогось на взір державних країв Австрії, чи поділу Росії на області за етнографічною мапою!) Але це буде не Катковська Росія (не наслідуюся сказати — не Ваша), а скорше моя“.

Лист має дату 26 лютого 1888 р. Отже дуже пізно, що свідчить, що російські патріотичні почування не згасали в Драгоманові до кінця життя.

Перед десятима роками підчас російсько-турецької війни він обурювався, що Суворін назвав його „противником війни“. 5 березня 1879 р. він пише Суворінові: „Я не тільки ніколи не був „противником війни“ з Туреччиною — але цілковито навідворіт: і раніш виступу Вашого в „Новому Времені“, — у брошурі „Про українських козаків, татар і турок“, — і за час редагування Вами „Новаво Времені“, — у „Молві“ і в брошурах „Турки внутрішні і зовнішні“ і „Внутрішнє рабство й війна за визволення“ — я висловлювався найзапеклішим прихильником війни з Туреччиною цієї девжави і цілковитого звільнення всіх підбитих нею народів. Лише разом із тим я був прихильником і внутрішньої реформи Росії, вважаючи цю реформу конечною умовою своєчасного початку війни, успішного ведення її, радикального кінця і добрих відносин до визволених від Туреччини народів“. Отже російський патріот, ліберал і імперіяліст Драгоманов домагається реформочок — в Росії, натомість супроти Туреччини вимагає застосовувати методи імперіялістичної „вайни до победнава канца“, наче який

Мілюков. І це має бути „лідер українського соціалізму“, як всі його величають і — пацифіст!

Візьмемо іншу постать — постать одного з вельми значних московських соціалістів і порівняймо її з Драгомановом. Висновок порівняння буде не на користь „лідерові укр. соціалізму“.

Лев Тіхоміров у своїх „Спогадах“ яскраво окреслює постать колишнього російського соціалізму, Плеханова: „Він носив у душі незнищимий російський патріотизм. Він вбачав у Росії велику соціалістичну країну майбутнього і нікому Росії не віддавав. Усілякі сепаратизми дослівно ненавидів. До українофільства ставився з погордою і вороже. В нім глибоко жив великоросійський унітарист та „уравнитель“. З Драгомановом він був у отвертій ворожнечі. Про Шевченка, сміючись, говорив: „Я Шевченкові ніколи не подарую, що він написав: „вмію та не хочу говорити по російському“. До Шевченка та українофілів він ставився, розуміється, з більшою ненавистю, ніж навіть, наприклад, Катков“. І от порівняти такого Плеханова, з його вогненною любов'ю до Росії, і Драгоманова, з його любов'ю до двох батьківщин: і до Росії і до України, Драгоманова з його оцим вічним і „нашим і вашим“, з його любов'ю до Пушкіна і Тургєнева, з його напів-зневагою до Шевченка...

III. Адорація московської літератури

Професор же, хоч і гімназійний, Партицький замислює того, щоб твори народа-величчя досліджувати, поновля (антимосковськи) чепуху Вельтмана.

З листа Драгоманова до Павлика, 5 липня 1890.

Московську літературу Драгоманов ставив безконечно високо і не бачив (що він взагалі з рештою бачив?) її руйнуючого, обезвладнюючого духа. Дуже прикро, що в нас взагалі так незнищимо вкорінилася тенденція підносити так високо Драгоманова і зовсім ігнорувати інших діячів тієї доби, серед яких було багато осіб і визначніших і безконечно більше освічених і далеко розумніших і значно здоровіших духом, ніж цей апостол хорого москвофільства. Українські сучасники Драгоманова не поділяли зовсім його захоплення московською літературою й культурою.¹⁶⁾ Проф. М. Кордуба пише, „що ненадто одушевлявся Антонович російською літературою та не спочував поглядам Драгоманова на її культурну місію серед галичан. В „Правді“ в 1889 р. появився його, Антоновича, „Лист подорожнього“, в котрім інформує про погляди на російську літературу еспанського філософа Генеко, який в статті в „El Liberal“ з 3. та 19. XI. 1888. ставиться до сучасної російської літератури різко негативно, вважає її варварською, примітивною, здегенерованою, зазначає, що в ній відбивається-

¹⁶⁾ „Україна“, 1928, кн. 5.

ся хитрість і грубість народа ще примітивного, а zarazом утонченість, сентиментальність, скептицизм, запеклість народа вже розпущеного... У противенстві до основного характеру героїв західньо-європейських літератур, діяльного та палкого, герой кожного російського твору — це деморалізуючий вплив „обломовщини“. Обломовське ліняйство та забобонний жак є характеристичними рисами цієї літератури; всі дієві особи в російських романах це кволі та мляві, нездатні до життя істоти... Сам Драгоманов м. і. признає силу Антоновича і в тім, що Антонович оперує на живому почутті „огидности до обрусенія“ (лист з 18. V. 1891.)

Антонович казав, що вплив російської культури на Українців занадто великий і тому шкідливий. Як українці будуть завоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західньо-європейськими, чужеземними мовами, то вони не будуть так легко утратити свою рідну мову; вони будуть намагатись висловлювати ці ідеї своєю мовою і цим сприятимуть її розвиткові і розвиткові української літератури й культури. Нехай молодь вчиться чужоземних мов, читає багатшу на ідеї західньо-європейську літературу — це буде корисніше для неї, ніж вплив російської літератури.¹⁷⁾

Навіть самим російським літератам російська література не видавалася таким велитенським явищем, як її уявляв собі Драгоманов. Рік по смерті Драгоманова (1896) писав Чехов до драгоманівського приятеля Суворіна: „Скажіть по щирости, хто з моїх ровесників, себ-то людей у віці 30—45 років, подарував світові бодай одну краплину алькоголю. Хіба Короленко, Надсон і всі сучасні драматурги не лімонад? Хіба образи Рєпіна чи Шішкіна завертали вам голову? Наука й техніка переживають тепер великі часи, для нашогож брата ці часи крижкі, кислі й нудні, самі ми кислі й нудні... і не добачає цього лише Стасоф, якому природа дала незвичайну здібність п'яніти, навіть від помиїв“.¹⁸⁾

Крім Стасова, ще й Драгоманов мав цю незвичайну здібність п'яніти від помиїв російської літератури, і дивну претенсію й нахил — і інших, найбільше Галичан, цими помиями частувати. Родовитому москалеві Розанову (в „Апокаліпсі нашої доби“) Росія видається фальшивим генералом, над яким фальшивий піп править панахиду. Щож до Драгоманової так щиро вихвалюваної російської літератури, то Розанов уважає, що „з боку змісту література російська є така мерзота, така мерзота безсоромности й нахабства, як жадна инша література. Власне нема найменшого сумніву, що Росію вбила література. Чому ми „зайві?“ Таж давно ми писали в „золотій нашій літературі“: „Денник зайвої людини“, „Записки зайвих людей“. Поляк Сенковскій (Барон Брамбеус), що був найвидатнішим

¹⁷⁾ С. Е. Щербина. „Україна“, 1928, кн 5.

¹⁸⁾ „Воля Росії“, 1929, VII.

російським журналістом першої половини XIX. ст. любив так висловлюватися: „російська література нікчемна, не оригінальна, без порівняння бідніша від турецької по силі фантазії і польоту думок... Російська мова сама по собі мізерна, по жебрацькому вбога й груба. Нечиста сила занесла мене до цієї літератури.“¹⁹⁾

Українець Квітка-Основяненко писав 28. XII. 1841. до Краєвського: „Дайте нашим юмакам помужніти, оперитися, себ-то познайомитися з пером, вони доведуть і ствердять, що велико-російська мова є лише говірка кількох губерній, дитина, і то не старша, нашої мови, старшого відгалуження основної словянської. І як візьмуться хлопята щипати й витягати з нього все наше корінне, відібране, тоді й самий ревний оборонець російської мови, замовкне й визнає свої колишні помилки. Мови російської справжньої, нема у вітальнях, книжках, нема й у журналах російських. Напишіть статтю без чужоземного слова, без чужоземних фігур та зворотів? Неможливо: а на нашій мові все це можливо і чисто й гладко і неможливе до досконалої передачі ні на яку мову. От так то“.²⁰⁾ Який разючий підупад почуття української національної єдності від р. 1841, коли Квітка писав цього листа і р. 1886, коли Драгоманов складав свої нижче наведені знамениті три пакти про московську вищість і українську беззастережну покору!

У „Переписці Др-ва з Окуневським (ст. 66) можете знайти таку проречисту драгоманівську програму, датовану кінцем 1866. року: 1) „Ми стоїмо за розвій нашої — малоруської чи української національності, літературний (і політичний?), — але не маємо нічого проти великоруської, з котрою так тісно звязані східні частини нашого народу й котру ми вважаємо за одну з найближчих до нас славянських національностей.

2) літературу великоруську, — як більше тепер розвитку, ніж нашу, дякуючи сприяючим обставинам, — ми поважаємо й радо змагаємося, щоб присвоїти й нашій громаді осередок й напрямок (демократично-реалістичний) її ліпшої прогресивної частини;

Обсуджуючи стан Росії, ми виступаємо тільки проти політики теперішнього російського правительства, — котре не тільки спиня зріст нашого народу й національності, а й других, починаючи з самої великоруської — ми вважаємо цю політику згубною для всього славянства“.

Все характеристичне у цьому документі, все до найменшої риски — включно до того, що політичний розвій стоїть під знаком запитання і в дужках.

¹⁹⁾ П. Бикоф. Сілуєти прошлово, 1930.

²⁰⁾ „Література“, зб. I., К. 1928.